

Jan Pięta

PEDAGOGIKA CZASU WOLNEGO

Wydanie III zaktualizowane

RECENZENCI

prof. dr hab. Edward Erazmus
dr Krzysztof Lubański

REDAKCJA I KOREKTA

Magdalena Grela-Tokarczyk /Agencja Wydawnicza Synergy

PROJEKT OKŁADKI

Tomasz Fabiański

SKŁAD I ŁAMANIE

Tomasz Fabiański

© Copyright by Wydawnictwo FREL, Nowy Dwór Maz. 2014

Wszelkie prawa zastrzeżone. Każda reprodukcja lub adaptacja całości bądź części niniejszej publikacji, niezależnie od zastosowanej techniki reprodukcji (drukarskiej, fotograficznej, komputerowej i in.), wymaga pisemnej zgody Wydawcy.

Wydawnictwo FREL
05-101 Nowy Dwór Maz., ul. Wyszyńskiego 3/9
www.wydawnictwo.frel.pl

ISBN 978-83-64691-00-3 – *wersja papierowa*
ISBN 978-83-64691-01-0 – *e-book*

ZAMÓWIENIA

e-mail: wydawnictwo@frel.pl
księgarnia internetowa: www.ksiegarnia.frel.pl

Spis treści

Wstęp	7
------------------------	---

Rozdział 1

Zjawisko czasu wolnego	11
1. Ustalenia terminologiczne w definiowaniu czasu wolnego	11
2. Budżet czasu	17
3. Podstawowe kryterium wydzielenia czasu wolnego z budżetu czasu	20
4. Kwestia bezinteresowności działań	22
5. Praca zawodowa jako kryterium podziału budżetu czasu	22
6. Badanie budżetu czasu	26

Rozdział 2

Znaczenie zdrowotne odpoczynku	29
1. Istota odpoczynku	29
2. Przyczyny przewlekłego znużenia i przemęczenia	31
3. Odpoczynek nocny i dzienny	35
4. Warunki dobrego odpoczynku	36

Rozdział 3

Znaczenie wychowawcze, zdrowotne i kulturotwórcze zabawy	41
1. Istota zabawy i jej funkcja wypoczynkowa	41
2. Rola zabawy w życiu człowieka.	45
3. Kompensacyjna funkcja zabawy	47

Rozdział 4

Znaczenie wychowawcze, zdrowotne i kulturotwórcze pracy nad sobą jako funkcji czasu wolnego	51
1. Istota pracy nad sobą	51
2. Znaczenie wychowawcze pracy nad sobą w czasie wolnym	54
3. Znaczenie zdrowotne pracy nad sobą w czasie wolnym	56
4. Znaczenie kulturotwórcze pracy nad sobą w czasie wolnym	58

Rozdział 5

Historia problematyki czasu wolnego	61
1. Czas wolny w okresie prehistorycznym	61
2. Spędzanie czasu wolnego w starożytności	64
3. Formy wczasowania w wiekach średnich	68
4. Czas wolny a problemy społeczne epoki nowożytnej	74

Rozdział 6

Najczęściej praktykowane współczesne formy spędzania czasu wolnego	79
1. Turystyka	79
2. Sport	84
3. Środki masowego przekazu	90

Rozdział 7

Korzystanie z instytucji kulturalnych jako współczesna forma pożytecznego zagospodarowania czasu wolnego	103
1. Kultura	103
2. Instytucje kulturalne o ograniczonym zasięgu społecznym	106
3. Teatr	107
4. Filharmonia	109
5. Wystawa	111
6. Muzeum	112

Rozdział 8

Formy spędzania czasu wolnego o ograniczonej popularności	115
1. Samokształcenie	115
2. Amatorstwo artystyczne	117
3. Majsterkowanie i amatorstwo techniczne	120
4. Hodowla amatorska	121
5. Zabawy i kontakty towarzyskie	123
6. Kolekcjonerstwo	124
7. Aktywność społeczna	127

Rozdział 9

Przejawy niewłaściwego spędzania czasu wolnego	133
1. Przemoc i agresja wśród młodzieży	134
2. Subkultury młodzieżowe	138
3. New Age – nowa era w dziejach świata a wychowanie	146
4. Sekty	149
5. Problemy egzystencjalne dzieci ulicy	153

6. Próby wyjaśnienia przyczyn przemocy i agresji 157
7. Profilaktyka i rewalidacja zachowań dewiacyjnych i patologicznych . . . 165
8. Wychowanie do wczasów jako czynnik zmniejszenia agresji 169

Rozdział 10

- Pedagogika i jej metody badawcze 173**
1. Pedagogika jako nauka 173
 2. Budowa pedagogiki i jej miejsce w systemie nauk 177
 3. Źródła i metody badań pedagogicznych 180
 4. Współzależność pedagogiki i innych nauk 183
 5. Pedagogika czasu wolnego 187

Rozdział 11

- Wychowanie do wczasów 191**
1. Wychowanie jako kształtowanie osobowości 191
 2. Charakterystyka osobowości 193
 3. Składniki osobowości wewnętrznej 195
 4. Wychowanie do wczasów jako kształtowanie osobowości 207
 5. Metody wychowania do wczasów 208
 6. Wychowawca czasu wolnego 212

Rozdział 12

- Rola środowisk wychowawczych w procesie wychowania i socjalizacji w czasie wolnym 215**
1. Środowisko wychowawcze 215
 2. Rola intencjonalnych środowisk wychowawczych w procesie wychowania i socjalizacji w czasie wolnym 218
 3. Rola naturalnych środowisk wychowawczych w procesie wychowania i socjalizacji w czasie wolnym 224
 4. Środowisko lokalne i jego znaczenie wychowawcze 230

Rozdział 13

- Harcerskie wzory spędzania czasu wolnego 235**
1. Organizacje młodzieżowe jako szczególne instytucje wychowania do wczasów 235
 2. Historia powstania i rozwoju harcerstwa jako systemu wychowania młodzieży 240
 3. Harcerstwo podczas II wojny światowej i w okresie powojennym . . . 243
 4. Harcerski styl spędzania czasu wolnego 248
 5. Sylwetki wychowawców i organizatorów harcerstwa 254

Rozdział 14

Edukacja permanentna i elementy andragogiki	261
1. Edukacja permanentna	261
2. Podstawowe pojęcia i zagadnienia andragogiki	262
3. Przedmiot i struktura andragogiki	265
4. Zadania poznawcze andragogiki	269
Bibliografia	273
Wykaz definicji	275
Spis tabel	277

Wstęp

We współczesnych czasach, nastawionych na osiągnięcie sukcesów za wszelką cenę, umiejętność właściwego wypoczynku i organizowania czasu wolnego staje się problemem coraz bardziej doniosłym społecznie. Pedagogika czasu wolnego, z nieco niszowego przedmiotu nauczania, ma szansę stać się zagadnieniem nie do przecenienia przez szerokie kręgi czytelnicze. Celem tej książki jest: 1) zapoznanie czytelników z podstawowymi pojęciami dotyczącymi czasu wolnego i pedagogiki, intencjonalnych i naturalnych środowisk wychowawczych, procesu wychowania i socjalizacji, edukacji ustawicznej, andragogiki i rekreacji; 2) uświadomienie współczesnych problemów związanych z racjonalnym wykorzystaniem czasu wolnego, wymagających pilnych analiz, sugestii i rozwiązań; 3) przygotowanie do umiejętnego i wartościowego zdrowotnie, moralnie i kulturalnie spędzania czasu wolnego i dążenia do uzyskiwania wyższej jakości życia.

Kompendium niniejsze obejmuje następujące treści: Pojęcie czasu wolnego oraz jego znaczenie wychowawcze, zdrowotne i kulturotwórcze. Historia problematyki czasu wolnego. Rola intencjonalnych i naturalnych środowisk wychowawczych w procesie wychowania i socjalizacji w czasie wolnym. Edukacja ustawiczna w kulturze fizycznej. Elementy andragogiki. Przemiany społeczne a zmiany w sferze rekreacji.

Poruszana tematyka pedagogiki czasu wolnego obejmuje różne aspekty czasu wolnego: terminologiczne, historyczne, pedagogiczne, psychologiczne i socjologiczne. Książka pierwotnie została opracowana z myślą o maksymalnym przybliżeniu jej treści do programu kształcenia studentów z tego przedmiotu. Tematyka i kolejność poszczególnych rozdziałów w ogólnym zarysie zgodne są z chronologią kształcenia, lecz rozdziały te nie stanowią odrębnych jednostek leksykalnych w ścisłym tego słowa znaczeniu. Pozwala to na twórcze wykorzystanie książki przez nauczycieli i studentów.

Pierwsze cztery rozdziały obejmują problematykę czasu wolnego, a w szczególności jego pojęcie oraz współczesne znaczenie wychowawcze, zdrowotne i kulturotwórcze. Dokonano w nich ustaleń terminologicznych w definiowaniu czasu wolnego, sprecyzowano współczesne pojmowanie czasu wolnego jako składnika budżetu czasu ogólnego, rozpatrzono niektóre zagadnienia dobrowolności i bezinteresowności wczasowania oraz zagadnienia znaczenia zdrowotnego, wychowawczego i kulturotwórczego czasu wolnego, wynikającego z realizacji w czasie wolnym czynności pełniących funkcję odpoczynkową, ludyczną i samokształceniową.

W rozdziale piątym zamieszczono informacje dotyczące historii problematyki czasu wolnego – przegląd zajęć wolnoczasowych od prehistorii poprzez starożytność i wieki średnie po epokę nowożytną. Opis hipotetycznych sposobów spędzania czasu wolnego w okresie prehistorycznym powiązано z oczywistymi zmianami aktywności fizycznej ludzi w cyklu dobowym (dzień – noc), kilkunastodniowym (polowania na grubą zwierzynę – odpoczynek po udanym polowaniu) i rocznym (lato – zima). Spędzanie wolnego czasu w starożytności scharakteryzowano na przykładzie trzech państw starożytnych: Egiptu, Grecji i Rzymu, zwracając szczególną uwagę na czynności ludyczne obywateli wolnych. Opis form wczasowania w średniowieczu poprzedzono charakterystyką epoki, która była wyjątkowo niejednorodna na przestrzeni wieków, w szczególności wielkie różnice występowały pomiędzy okresem wczesnego średniowiecza i schyłkowym. Problematykę związaną z narastaniem czasu wolnego w epoce nowożytnej poprzedzono krótką charakterystyką epoki, w której rozwinęły się formy wczasowania aktualne do dnia dzisiejszego oraz powstała nowa gałąź nauki – pedagogika czasu wolnego.

Opisowi współczesnych form spędzania czasu wolnego poświęcone są kolejne cztery rozdziały, przy czym trzy z nich (szósty, siódmy i ósmy) dotyczą form pożytecznych, natomiast jeden (dziewiąty) dotyczy przejawów niewłaściwego spędzania czasu wolnego. W rozdziale tym opisane zostały zagrożenia w rozwoju młodego pokolenia Polaków, wynikające z rozprzestrzeniania się nagannych moralnie form wczasowania, a także z niekorzystnego rozwoju w naszym kraju sytuacji gospodarczej, politycznej i społecznej w minionych kilkunastu latach. Wskazano również kierunki niwelowania tych zagrożeń.

Ostatnie pięć rozdziałów dotyczy różnych aspektów wychowania do wartościowego spędzania czasu wolnego. Rozdział dziesiąty obejmuje problematykę pedagogiki jako nauki o wychowaniu, w tym budowę pedagogiki i metody badawcze oraz jej miejsce w systemie nauk. Jest bowiem oczywiste, że trudno mówić o pedagogice czasu wolnego i szczegółowo rozpatrywać metody wychowania do wczasów bez poznania podstaw pedagogiki jako nauki.

W rozdziale tym przedstawiono więc źródła pedagogiki i ich opracowywanie, przyrodnicze i humanistyczne metody badania oraz współzależność pedagogiki i innych nauk, w szczególności takich jak humanistyczne, filozoficzne i teologiczne. Badania te dają możliwość kształtowania indywidualnego światopoglądu zgodnego z naturą i potrzebami człowieka i tworzą podbudowę teoretyczną wychowania do pożytecznego spędzania czasu wolnego.

W rozdziale jedenastym rozpatrzono psychologiczne aspekty wychowania, to jest problematykę wychowania jako kształtowania osobowości człowieka ze szczególnym uwzględnieniem wychowania do wczasów. Scharakteryzowano osobowość i składniki osobowości wewnętrznej (temperament, inteligencję, potrzeby, motywacje i postawy), będące podstawowym przedmiotem oddziaływań wychowawczych. Opisano także działalność pedagogiczną w sferze wychowania do wczasów, metody wychowania do wczasów oraz scharakteryzowano wychowawcę czasu wolnego.

Rozdział dwunasty poświęcony jest socjologicznym aspektom czasu wolnego. Obejmuje problematykę pedagogiki społecznej pod kątem wychowania środowiskowego, a w szczególności roli intencjonalnych i naturalnych środowisk wychowawczych w procesie wychowania i socjalizacji w czasie wolnym. W omówieniu roli środowisk intencjonalnych uwzględniono szkołę, będącą środowiskiem życia i intencjonalnym środowiskiem wychowawczym, oraz klub, świetlicę, settlement, dom społeczny i dom kultury. Omawiając natomiast rolę środowisk naturalnych, szczególną uwagę zwrócono na rodzinę i zakład pracy.

W rozdziale trzynastym opisano harcerskie wzory spędzania czasu wolnego. Opis ten poprzedzony został krótkim omówieniem dwudziestowiecznych organizacji młodzieżowych, które wywierają przemożny wpływ na sposoby spędzania czasu wolnego w młodości i kształtują wzorce zachowań człowieka na całe życie, oraz historii powstania i rozwoju harcerstwa jako systemu wychowania młodzieży. W dalszej części omówiono harcerski styl spędzania czasu wolnego i wychowanie do czasu wolnego przez harcerstwo. W części tej zaprezentowano także sylwetki wybitnych polskich wychowawców i organizatorów harcerstwa.

Rozdział czternasty obejmuje niektóre elementy edukacji permanentnej i andragogiki. Wykazana została konieczność kształcenia przez całe życie, wyjaśnione pojęcie edukacji permanentnej i wymienione jej podstawowe zadania. Ponadto rozpatrzono podstawowe pojęcia andragogiki jako dyscypliny naukowej, zdefiniowano jej przedmiot i strukturę, omówiono zagadnienia poznawcze. Wyeksponowano przy tym jedną z subdyscyplin andragogiki stosowanej, jaką jest andragogika czasu wolnego.

Spośród źródeł zamieszczonych w spisie literatury do głównych należy zaliczyć dwie książki Aleksandra Kamińskiego: *Czas wolny i jego problematyka społeczno-wychowawcza* i *Funkcje pedagogiki społecznej*, podręcznik akademicki dla pedagogów napisany według koncepcji i pod redakcją naukową Stanisława Kawuli *Pedagogika społeczna, dokonania – aktualność – perspektywy* oraz książkę Stefana Kunowskiego *Podstawy współczesnej pedagogiki*. Do opracowania niektórych partii materiału wykorzystano też materiały Elżbiety Woźniakowej *Pedagogika czasu wolnego Aleksandra Kamińskiego* oraz Anny Zawadzkiej *Aleksandra Kamińskiego koncepcja czasu wolnego – moje odczytanie* z wydawnictwa Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Tadeusza Kotarbińskiego z Zielonej Góry pt. *Koncepcja czasu wolnego Aleksandra Kamińskiego* z 1995 roku. Ostatni rozdział opracowano na podstawie książek: Ryszarda Wroczyńskiego *Edukacja permanentna* i Lucjana Turosa *Andragogika ogólna*.

Przy opracowaniu niniejszej wersji książki wykorzystałem cenne uwagi zawarte we wnikliwych recenzjach profesora Edwarda Erazmusa i doktora Krzysztofa Lubańskiego, którym tą drogą pragnę wyrazić moją głęboką wdzięczność. Recenzenci swoją wiedzą i zachętą oraz jakże potrzebną krytyką przyczynili się do przebudowy układu książki i zmiany rozkładu akcentów w stosunku do jej pierwotnej wersji. Pomogli też wyeliminować różne merytoryczne i formalne niedoskonałości.

Zjawisko czasu wolnego

1. Ustalenia terminologiczne w definiowaniu czasu wolnego

Istnieje wiele definicji czasu wolnego, lecz w znaczeniu potocznym najkrócej i najczęściej określa się go jak poniżej.

Definicja potoczna czasu wolnego

Czas wolny jest to czas bez obowiązków, przeznaczony na zajęcia dowolne.

Czas ten wypełniany jest aktywnością, w którą człowiek angażuje się z własnej woli (po wypełnieniu swoich obowiązków zawodowych, rodzinnych i społecznych). Jest on częścią czasu ogólnego, kategorią ilościową.

Na oznaczenie treści aktywności ludzkiej w czasie wolnym, a także funkcji i znaczenia czynności czasu wolnego należy dokonać niektórych ustaleń terminologicznych, przyjmowanych przez większość badaczy tego zjawiska. Są to następujące terminy: wczasy, odpoczynek, zabawa, praca nad sobą, rozrywka, gra, wypoczynek, hobby i rekreacja. Dla ustalenia wzajemnej zależności tych terminów i ich zakresu znaczeniowego można posłużyć się schematem blokowym (tabela 1).

Zauważamy, że terminy **rekreacja i wczasy** są terminami najszerszymi. Możemy je rozdzielić na dwie części dwojako. W ich ramach mieści się wypoczynek i praca nad sobą z jednej strony lub też odpoczynek i hobby – z drugiej. Z kolei na wypoczynek składa się odpoczynek i zabawa, a zajęcia hobbystyczne natomiast mogą dotyczyć czynności zabawowych lub pracy nad sobą (samo-doskonalenia). Zabawę (czynności ludyczne) można z kolei podzielić na roz-

rywkę i grę. Każda z wymienionych funkcji (grup czynności) czasu wolnego może być realizowana na wiele sposobów, np. są różne rodzaje rozrywek, gier, hobby itd. A oto krótka charakterystyka każdego z tych pojęć.

Tabela 1

Zakres znaczeniowy pojęć przydatnych w definiowaniu czasu wolnego

Rekreacja (wczasy)			
Wypoczynek			Praca nad sobą
Odpoczynek	Zabawa		
	Rozrywka	Gra	
	Hobby		

Słowo **rekreacja** wydaje się być powszechnie znane i rozumiane. Jego kontekst znaczeniowy nie jest dyskusyjny w powszechnym rozumieniu. Budzi natomiast kontrowersje przy próbie naukowego uściślenia tego terminu. Początkowo słowo to było rozumiane wąsko, jako popołudniowy wypoczynek uczniów (chłopców) mieszkających w szkołach z internatem, pod opieką i przy czynnym udziale wychowawców. Następnie traktowane było jako synonim wypoczynku i ewoluowało dalej w kierunku rozszerzenia definicji o szereg zajęć niemających z pozoru charakteru rekreacyjnego.

Dzisiejsza charakterystyka tego pojęcia, przy nadal istniejących pewnych rozbieżnościach interpretacyjnych, najogólniej odnosi się do wszelkich zajęć podejmowanych w czasie wolnym, tj. stosowane jest zamiennie ze słowem „wczasy” rozumianym szeroko. Rozbieżności polegają na tym, że zgodnie z etymologią termin „rekreacja” oznacza odradzanie (odnowę, odtwarzanie) sił fizycznych i psychicznych (łac. *recreatio*, od re-creo – odtwarzam, tworzę na nowo, przywracam postać pierwotną, siły itp.). Zatem ściśle rzecz ujmując, zakres jego treści powinien być węższy, co odpowiada pojęciu wypoczynek, czyli odpoczynek wraz z zabawą, ale bez pracy nad sobą. Rozszerzanie zakresu znaczeniowego rekreacji nie jest jednak błędem, gdyż zazwyczaj poprawnie

sformułowany kontekst wyraźnie informuje o znaczeniu, w jakim to słowo zostało użyte. Wyżej przyjęto szerokie znaczenie tego terminu.

Słowo **wczasy** we współczesnym języku polskim kojarzy się z niektórymi formami organizacyjnymi zagospodarowania urlopu w miejscach sprzyjających regeneracji sił, jako synonim instytucji wypoczynkowej (domu wczasowego) lub czynności wypoczywania. W innym znaczeniu terminu tego używali przedwojenni badacze problematyki czasu wolnego i używają go do dziś, choć trzeba przyznać – z pewnymi oporami. Używali go w znaczeniu staropolskim, znacznie szerszym – jako wypełnienie treścią (czynnościami, aktywnością) czasu wolnego – czynnościami wczasowania (odpoczynek, zabawa i praca nad sobą). Jest to pewna niedogodność, bowiem w powszechnym odczuciu wczasu oznaczają nadal odpoczynek i rozrywkę, jako zabawę w węższym znaczeniu, natomiast z wyraźnym zredukowaniem dobrowolnej pracy nad rozwojem własnej osobowości. Niedogodność ta staje się jednak niewielka, jeśli weźmiemy pod uwagę stopniowe rozszerzanie się zakresu pojmowania tego terminu (np. wczasy niedzielne, świąteczne). Przyjmując zatem szerokie znaczenie tego terminu, tj. jako czynności wczasowania, do których zaliczymy wypoczynek i pracę nad sobą w ramach czasu wolnego, stawiamy zatem znak równości pomiędzy czynnościami wczasowymi i rekreacyjnymi, co upoważnia do stosowania terminów *wczasy* i *rekreacja* zamiennie.

Wypoczynek przez zbieżność fonetyczną w języku potocznym, a także w niektórych opracowaniach fachowych myli się z odpoczynkiem. Jest to o tyle zrozumiałe, że obydwa sposoby wczasowania należą do form zagospodarowania czasu wolnego i ich realizacja często polega na wykonywaniu tego samego zestawu czynności. Różnica jest jednak istotna. Pod kątem wykonywania określonych czynności odpoczynek jest częścią składową wypoczynku i bez reszty mieści się w jego ramach, jest wypoczynkiem biernym, natomiast drugą częścią składową wypoczynku jest zabawa, która jest wypoczynkiem czynnym.

Praca nad sobą, rozpatrywana jako część czynności wczasowych, to zajęcia podejmowane dobrowolnie w czasie wolnym w celu samodoskonalenia, tj. wszechstronnego rozwoju swej osobowości – rozwoju fizycznego, społecznego i kulturalnego. Pracą nad sobą mogą być zatem czynne prace fizyczne i zajęcia sportowe, uczestnictwo w działalności społecznej, a także lektura książek i czasopism. Samodoskonalenie, podobnie jak odpoczynek i zabawa, jest zarazem celem, formą i grupą czynności wczasowania.

Odpoczynek jest celem, formą i częścią wypoczynku. Jest on także grupą czynności wczasowania. Oznacza przerwę w pracy dla nabrania sił lub przywrócenie, nabranie sił po pracy, wysiłku. Czynność odpoczywania oznacza przerwanie aktywności połączonej z wysiłkiem, spędzenie czasu na spoczyn-

ku. Może to być przerwa w pracy fizycznej lub też umysłowej. Jest pasywną formą wypoczynku – jak stwierdziliśmy wyżej – jest wypoczynkiem biernym. Odpoczynek wraz z zabawą i pracą nad sobą należy do czynności wczasowania, tworzących triadę funkcji czasu wolnego, a w połączeniu tylko z zabawą jest wypoczynkiem.

Zabawa, podobnie jak odpoczynek, jest formą i grupą czynności wczasowania, jest częścią wypoczynku. Jest ona wypoczynkiem czynnym, aktywnym. Zabawa jest pojęciem szerszym w stosunku do rozrywki i gry. Zarówno rozrywka, jak i gra są formami zabawy, przy czym za jedno z kryteriów ich rozdziału przyjmuje się nasycenie zabawy regułami. Jeśli reguły są mało eksponowane, to mamy do czynienia z rozrywką, natomiast jeśli przebiega według ściśle określonych reguł, staje się grą. Na określenie czynności zabawowych w literaturze przedmiotu używane są również terminy „zajęcia ludyczne” lub „czynności ludyczne”¹. Są to synonimy zabawy o identycznym zakresie znaczeniowym.

Rozrywka rozpatrywana jako grupa czynności wczasowych jest formą zabawy, formą wypoczynku czynnego. Służy „rozerwaniu się”, odprężeniu, rozweseleniu, zadowoleniu, poprawie samopoczucia. Jest zabawą bez wyraźnie określonych reguł. Może mieć wymiar zarówno indywidualny, jak i społeczny oraz łączyć się z aktywnością fizyczną i umysłową. Często ma również charakter kształcący, służący integracji środowisk społecznych. Może też przybierać formy moralnie naganne, prowadzić do degradacji jednostek i grup społecznych, np. rozrywki połączone z nadużywaniem alkoholu, zażywaniem narkotyków, rozwiązłością seksualną i wszelkimi zboczeniami. Rozrywka może być zatem rozpatrywana jednocześnie jako grupa czynności rekreacyjnych, wypoczynkowych, zabawowych i hobbystycznych.

Gra w znaczeniu czynności wczasowych podobnie jak rozrywka jest formą zabawy, formą wypoczynku czynnego. Jest to zabawa, która w odróżnieniu od rozrywki prowadzona jest według określonych reguł (zasad). W wielu przypadkach gra przybiera formę rywalizacji (walki), w której występują dwie strony dążące do pokonania rywala (przeciwnika). W grach może występować również wielu uczestników (grup) współzawodniczących między sobą o pierwszeństwo. Istnieją również gry jednoosobowe, np. gry komputerowe czy z wykorzystaniem automatów. Gra, analogicznie do rozrywki, zwykle służy odprężeniu i rozweseleniu, może również mieć wydźwięk społecznie naganny, np. gra hazardowa. W sumie więc gra, podobnie jak rozrywka, może być grupą czynności wczasowych, wypoczynkowych, zabawowych i rodzajem hobby.

¹ Ludyczny [łac. *ludus* – gra, zabawa] – dotyczący gier, zabaw, zabawowy.

Hobby jest szczególną grupą czynności wolnoczasowych. Zdaniem Kamińskiego² hobby nie przystaje do podawanej przez niego klasyfikacji czynności wolnoczasowych (która zawiera jednaście grup), a jednocześnie może dotyczyć każdej z tych grup (tabela 2).

Tabela 2

Współczesne formy spędzania czasu wolnego – (wariant I)

Formy spędzania czasu wolnego (grupy czynności wolnoczasowych)	
1	Turystyka
2	Sport
3	Środki masowego przekazu
4	Teatry i filharmonie, wystawy i muzea
5	Samokształcenie
6	Amatorstwo artystyczne
7	Majsterkowanie i amatorstwo techniczne
8	Hodowla amatorska
9	Zabawy i kontakty towarzyskie
10	Kolekcjonerstwo
11	Aktywność społeczna

Natomiast uczestnicy konferencji w Jabłonie, która poświęcona była tematyce czasu wolnego³, uznali hobby za jedną z trzynastu grup czynności wczasowych (tabela 3, poz. 8).

To anglosaskie pojęcie wyjątkowo rozpowszechniło się w Polsce w ostatnich latach. Według *Słownika wyrazów obcych*⁴ *hobby* (wym. hobbi) oznacza szczególne zamiłowanie, upodobanie do czegoś, ulubione zajęcie, któremu poświęca się wolny czas. Słowo to stosuje się niekiedy zamiennie ze słowami *pasja* lub *konik*. Nie zawsze zdajemy sobie sprawę z tego, że właśnie *konik* wskazuje na etymologię tego pojęcia. Pochodzi ono od starej angielskiej nazwy koników, tj. małych, drobnych koni, nienadających się do pracy w zaprzęgu ani do jazdy wierzchem. Trzymano je na dworach ziemiańskich wyłącznie dla bezinteresownej przyjemności, a nie dla jakichkolwiek korzyści praktycznych.

² A. Kamiński, *Czas wolny i jego problematyka społeczno-wychowawcza*, Wydawnictwo ZN im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków 1965, s. 193.

³ *Badanie budżetu czasu* (materiały z międzynarodowej konferencji naukowej *Teoria i praktyka badania modeli wykorzystania budżetu czasu przez ludność*), 2 IX 1988, Jabłonna.

⁴ *Słownik wyrazów obcych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997.

Tabela 3

Współczesne formy spędzania czasu wolnego – (wariant II)

Formy spędzania czasu wolnego (grupy czynności wolnoczasowych)	
1	Czytanie książek, gazet, czasopism
2	Spotkania, wizyty, zabawy towarzyskie, gry itp.
3	Słuchanie radia
4	Oglądanie telewizji
5	Zajęcia turystyczne i turystyczno-rekreacyjne (wycieczki, spływy, rajdy, wyjazdy turystyczne)
6	Czynne uprawianie sportu (zawodowe lub amatorskie zajmowanie się określonymi dyscyplinami sportu)
7	Korzystanie z teatrów, instytucji muzycznych, artystycznych i kulturalnych (teatr, kino, koncert, wystawa)
8	Hobby (zamiłowanie osobiste – przyrodnicze, politechniczne, artystyczne, ogólnokulturalne, kolekcjonerskie itd.)
9	Słuchanie muzyki z płyt lub kaset, oglądanie wideo, filmów i przezroczy w domu itd.
10	Spacer
11	Praktyki i zajęcia religijne, pogrzeby, opieka nad grobami, inne zajęcia o charakterze obyczajowo-religijnym
12	Praca i działalność społeczna (działalność społeczna i społeczno-zawodowa, mityngi, spotkania polityczne, zebrania, manifestacje itp.)
13	Inne formy spędzania czasu wolnego

Zauważamy zatem, że słowo angielskie *hobby* i polskie *konik* to przerośnięta pozostałość z dawnych czasów, która używana jest w bardzo szerokim sensie do oznaczenia zajęć miłośniczych i amatorskich o walorach kształcących oraz w zakresie recepcji kulturalnej (film, teatr, opera, filharmonia, muzeum, lektura itp.), a także wszelkiego rodzaju zainteresowań. Terminem tym określa się również dziwaczne i pretensjonalne pseudozainteresowania, siłące się na „zadziwienie mieszczuchów”. Ta nadmierna pojemność pojęcia *hobby* utrudnia zaliczenie go do odrębnych czynności wczasowych i skłania do rozpatrywania jako części składowej występującej w poszczególnych grupach tych czynności we wspomnianej wyżej klasyfikacji Kamińskiego (wariant I).

Hobby zatem stanowi swoistą rzeczywistość współczesnych czynności czasu wolnego, jest ich autentycznym składnikiem. Może pełnić dwie funkcje z triady funkcji wczasowych – zabawy (np. hodowla miłośnicza, kolekcjonerstwo itp.) oraz pracy nad sobą (np. w swych przejawach kształcących).

Powyższe ustalenia terminologiczne prowadzą do wniosku, że podstawowe formy spędzania czasu wolnego mogą pełnić funkcję wypoczynkową (odpoczynkową, zabawową) lub kształcącą, lecz wszystkie bez wyjątku pełnią funkcję rekreacyjną (wczasową). Możemy zatem zaproponować definicję rekreacji (wczasów).

Rekreacja (wczasy)

Rekreacja (wczasy) to pojęcie najszerzej charakteryzujące funkcje pełnione przez poszczególne formy spędzania czasu wolnego, wybrane przez człowieka dobrowolnie ze względu na osobiste zainteresowania i dla własnej satysfakcji.

2. Budżet czasu

Budżet czasu jest pojęciem na ogół zrozumiałym intuicyjnie. Zdefiniowanie go, uporządkowanie elementów budżetu czasu i nadanie im cech terminów naukowych jest jednak konieczne do prowadzenia badań budżetu czasu – liczenia, mierzenia i porównywania wzajemnego odcinków czasu poświęcanych różnym czynnościom. Pojęcie budżetu w znaczeniu potocznym to ogół dochodów i wydatków. Jego krótka i ścisła definicja brzmi jak poniżej.

Potoczna definicja budżetu

Budżet to zestawienie, plan dochodów i wydatków przewidzianych na przyszły okres (miesiąc, kwartał, rok).

Słowo to pochodzi od starofrancuskiego *bougette*, zdrobnienia od *bouge*, co oznacza miech, worek skórzany. Jest to więc sakiewka, którą się cyklicznie napełnia i systematycznie czerpie się z niej środki na pokrycie wydatków. W przypadku czasu dochód jest wielkością stałą, jest to odcinek czasu, którym człowiek dysponuje, realizując różne czynności życiowe. Czas ten dzieli się na odcinki krótsze, odpowiadające realizacji poszczególnych czynności, przy czym budżet czasu nie musi koniecznie dotyczyć przyszłości. Dlatego można zaproponować potoczną definicję budżetu czasu jak poniżej.

Potoczna definicja budżetu czasu

Budżet czasu to zestawienie odcinków czasu przewidzianych na realizację różnych czynności życiowych.

Czynności te definiowane są w obrębie dwóch dyscyplin naukowych: ekonomii i socjologii. Obie dla swoich potrzeb grupują wszystkie czynności ludzkie w określone zespoły, które w zestawieniu odtwarzają budżet założonego przedziału czasu. Przedziałem tym może być dzień, tydzień, miesiąc lub rok. Budżety czasu mogą być powiązane z zawodów, grup społecznych, wiekowych, np. górników, uczniów, rolników, pracujących kobiet itd. Mogą być budżety czasu opracowane na podstawie materiałów empirycznych, tj. odzwierciedlać rzeczywistość badanej zbiorowości, lub też opracowane przez zespół specjalistów (np. w składzie: socjolog, ekonomista, pedagog, lekarz) postulujące wzorcowe budżety czasu.

Badania nad budżetem czasu zainicjowano w latach dwudziestych ubiegłego wieku, a na dobre rozwinęły się po II wojnie światowej, w Polsce w latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku. Chociaż pojęcie budżetu czasu jest interpretowane przez różnych badaczy w miarę jednolicie i istnieje także zgodność w ustalaniu składników elementarnych tego budżetu, to niestety dotychczas nie udało się badaczom ujednoczyć poglądów na temat kategorii jego składników głównych.

Przykładowo do składników głównych budżetu czasu według Aleksandra Kamińskiego zalicza się osiem czynności, wśród których jest czas wolny i czas na wpół wolny (tabela 4):

Tabela 4

Składniki główne budżetu czasu – (wariant I)

Czynności	
1	Praca zawodowa lub podstawowe zatrudnienie
2	Dodatkowa praca zarobkowa
3	Dojazd do pracy
4	Zaspokojenie elementarnych potrzeb organizmu
5	Obowiązki domowe
6	Uczelniane kształcenie się pracujących
7	Czas wolny
8	Czas na wpół wolny

Nieco inaczej przedstawione są główne składniki budżetu czasu w materiałach ze wspomnianej międzynarodowej konferencji naukowej na temat: *Teoria i praktyka badania modeli wykorzystania czasu przez ludność*, która odbyła się we wrześniu 1988 roku w Jabłonie koło Warszawy. W klasyfikacji czynności budżetu czasu po pewnej modyfikacji wyróżniamy siedem działań (tabela 5).

Tabela 5

Składniki główne budżetu czasu – (wariant II)

Czynności	
1	Zaspokojenie potrzeb fizjologicznych
2	Praca zawodowa
3	Przejazdy (dojazdy, dojścia)
4	Wykonywanie prac domowych
5	Zajęcia poza domem
6	Nauka (kształcenie i doksztalcanie)
7	Czas wolny

Składniki główne budżetu czasu – czynności przedstawione w tabeli 5 – rozbija się następnie na grupy. I tak:

- zaspokojenie potrzeb fizjologicznych zawiera cztery grupy: 1) sen, 2) czynności związane z higieną osobistą, 3) spożywanie posiłków (w domu lub poza domem), 4) odpoczynek bierny, w tym krótki sen (drzemka);
- praca zawodowa – dwie grupy: praca poza rolnictwem (praca główna i dodatkowa), praca w rolnictwie (główna i dodatkowa);
- przejazdy – trzy grupy: przejazdy (dojazdy, dojścia) związane są: 1) z pracą główną i dodatkową, 2) zajęciami domowymi i poza domem (z wyłączeniem zajęć związanych z pracą), 3) czasem wolnym;
- wykonywanie prac domowych – siedem grup: 1) przygotowywanie posiłków i zmywanie naczyń, 2) sprzątanie mieszkania, 3) pranie i prasowanie, 4) szycie, cerowanie, naprawa odzieży i obuwia, robótki na drutach, 5) reperacja i odnawianie sprzętu i urządzeń, drobne remonty i naprawy mieszkań i obejścia, sprzątanie obejścia, usuwanie śniegu, ogrzewanie itp., 6) opieka nad osobami dorosłymi chorymi i niedołącznymi, 7) opieka nad dziećmi, w tym wszystkie rodzaje zajęć (higiena, wychowanie, pomoc w lekcjach, gry i inne zabawy itd.);
- zajęcia poza domem – dwie grupy: 1) zakupy (wszystkich rodzajów), 2) pozostałe zajęcia poza domem (w tym korzystanie z usług w służbie zdrowia);

- nauka (kształcenie i doksztalcanie – dwie grupy: 1) w formie zorganizowanej (w szkole, na uczelni, kursach, wykładach publicznych, odczytach itp.), 2) samokształcenie;
- czas wolny – trzynaście grup, które wymieniono w tabeli 3.

3. Podstawowe kryterium wydzielenia czasu wolnego z budżetu czasu

Nie wymaga uzasadnienia oczywista teza, że **czas wolny** jest szczególnym przypadkiem czasu ogólnego (dobowego, tygodniowego, miesięcznego, rocznego itp.), czasu, który można dokładnie zmierzyć i opisać sposób jego zagospodarowania (wypełnienia czynnościami). Oczywista jest również odrębność czynności czasu wolnego od pozostałych czynności, będących podstawą do tworzenia budżetu czasu. Jest on zatem szczególnym składnikiem budżetu czasu ogólnego.

Precyzowanie pojęcia czasu wolnego, wyodrębnianie go spośród innych sfer życia jest dość trudne, szczególnie dla badaczy z krajów rozwiniętych cywilizacyjnie, gdzie wypoczynek staje się nie tyle kategorią budżetu czasu, co stylem zachowania, mogąc znaleźć się w dowolnej kategorii tego budżetu, a każda forma aktywności może przekształcić się w wypoczynek. Mimo to wszyscy jednoznacznie i zdecydowanie opowiadają się za tym wyodrębnieniem i szukaniem rozwiązań definicyjnych adekwatnych do wyrażanej rzeczywistości. Ustalenie w miarę ostrych granic pomiędzy czasem zajęтым i wolnym nieodzowne jest z uwagi na możliwość prowadzenia badań tego zjawiska, a zwłaszcza liczenia, mierzenia i porównywania różnych odcinków czasu, ustalania odpowiednich działań wychowawczych dla danej kategorii zachowań, obserwowania zmian w relacjach pracy i wypoczynku. Wyróżnia się społeczne, ekonomiczne i psychologiczne mechanizmy determinujące określoną strukturę budżetu czasu. Z różnych perspektyw badawczych preferuje się tę, w ramach której zajęcia jednostki rozpatrywane są w kategoriach przymusu i swobody. Z tego punktu widzenia rozpatruje się cały budżet, określa jego elementy i formułuje kryteria ustalania granic pomiędzy czasem zajęтым i wolnym. Do kryteriów tych zalicza się dobrowolność wczasowania i pracę zawodową, a niekiedy również bezinteresowność.

Zasada dobrowolności jest fundamentalną zasadą autentycznych działań wypoczynkowych. Oznacza to przyjęcie z własnej woli konkretnych zobowiązań i realizowanie ich zarówno wówczas, gdy sprawiają przyjemność bezpośrednio, są pożądane, jak i wtedy, gdy w ostatecznym rachunku, dając

człowiekowi moralną satysfakcję, są kłopotliwe i uciążliwe. Nie mają przy tym znaczenia przyczyny sprawcze podjęcia dobrowolnej decyzji. Przyjęcie zobowiązań z własnej woli może być pobudzone zarówno osobistym pragnieniem, jak i namową otoczenia.

Dobrowolność zajęć wypoczynkowych zasadniczo różni się od samowoli, gdyż nierzadko kieruje się głosem powinności. Zajęcia te podejmowane są często z jakichś wyższych względów moralnych. Powoduje to konieczność ich wykonywania wynikającą z sytuacji zewnętrznych, np. gry wymagają przestrzegania reguł. Zajęcia te podlegają powinnościom międzyosobniczym oraz zobowiązaniom wobec organizmów społecznych i grup, choćby powiązanych tylko chęcią wspólnej zabawy. Do tych powinności można zaliczyć motyw awansu społecznego (nie zawsze uświadomiony), prestiżu wynikającego z podjęcia określonych działań, z zakresu np. recepcji kultury, życia towarzyskiego lub uczestnictwa w nabożeństwach niedzielnych i świątecznych w kościele. Do zajęć dobrowolnych możemy też zaliczyć udział w uroczystościach narodowych, uroczystych spotkaniach środowiskowych, uroczystościach rodzinnych, pracach społecznych itp. zajęciach. Nie są to bowiem działania o charakterze konieczności życiowych, lecz działania wypoczynkowe, powinnościowe, których dobrowolność jest ewentualnie pomniejszona. Każde w zasadzie zainteresowanie, każda zabawa zawierają w sobie elementy konieczności, przymusu, bez którego zainteresowania nie mogłyby się rozwijać, zabawa straciłaby swój ład.

Zajęcia wypoczynkowe podejmowane dobrowolnie często podlegają różnym kontrolom zewnętrznym, które podobnie jak reguły gry determinują sposoby ich wykonywania. Pozornie budzi np. zastrzeżenia zaliczanie do zajęć wypoczynkowych zabaw małych dzieci, które przebiegają pod ścisłą kontrolą dorosłych. Uświadomimy sobie jednak, że kontrola w żaden sposób nie pomniejsza charakteru wypoczynkowego czynności podejmowanych dobrowolnie, jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, iż każda czynność wczasowa zespołowa również dorosłych podlega kontroli. Stowarzyszenia, związki, kluby, placówki kultury, do których należą lub uczęszczają dorośli, czuwają nad przestrzeganiem ustalonych norm zachowania moralnego, społecznego, towarzyskiego. Również samowola młodzieży jest (powinna być) ograniczana. Zachowania wypoczynkowe osób młodych powinno się otoczyć kontrolą umiejętną, taktowną, dopuszczającą wiele samodzielności. Przykładowo tak rozumiana kontrola nad działalnością samorządu szkolnego (uczelnianego) sprawi, iż będzie on wyzwał i odzwierciedlał rzeczywistą aktywność młodzieży, spontaniczność, inicjatywę i własne realizacje, młodzież będzie rozwijać się wraz z wiekiem ku coraz większej wolności.

Aby działania były rzeczywiście dobrowolne, powinny być zarazem świadome. Nie można bowiem kierować się własną wolą, zgodnie z nią postę-

pować, nie mając względnie jasnej orientacji o celach swego postępowania, środkach do nich prowadzących oraz świadomości, jaka jest wartość zarówno celów, jak i środków.

4. Kwestia bezinteresowności działań

Niektórzy do kryteriów uznania działalności za wczasową zaliczają **bezin-teresowność** jej podejmowania. Nie można zgodzić się z takim stanowiskiem. Owszem, działania wczasowe mogą i często są podejmowane bezinteresownie. Bezinteresowność dotyczyła w przeszłości i w zasadzie w większości dotyczy nadal zajęć podejmowanych w czasie wolnym, mieszczących się w zakresie pojęcia hobby. Nie oznacza to wcale, że działania, w których upatrywana jest konkretna korzyść, nie mogą należeć do wczasowych.

Bezinteresowność w zastosowaniu do wypoczynku dotyczyła w przeszłości ludzi bogatych, celebrytów, niekorzystnie materialnie czynności zabawowe, rozwijające osobowość, jako jeden z podstawowych rysów kultury osób spośród uprzywilejowanych materialnie warstw społecznych. Obecnie, gdy szerokie rzesze społeczne przyswajają sobie, niejednokrotnie z korzyścią, cechy kulturalne owej elity, bezinteresowność w sporcie, miłośnictwie hodowlanym, amatorstwie artystycznym stanowi nadal atrybut zajęć wypoczynkowych raczej wśród elit społecznych. Dla ogółu społeczeństwa korzyści materialne, często związane z czasem wolnym, dotąd nie stanowią przeszkody w kwalifikacji zajęć, póki nie zmieniają ich charakteru z wypoczynkowego na zarobkowy. Biorąc pod uwagę dwa typy motywacji ludzkich do działania z jakiejś przyczyny i działania w jakimś celu, trzeba stwierdzić, że w praktyce przeważa ta pierwsza kategoria nastawień. Autoteliczna⁵ więc bezinteresowność – również w czasie wolnym – jest w praktyce zjawiskiem rzadkim.

5. Praca zawodowa jako kryterium podziału budżetu czasu

Omawiając zjawisko czasu wolnego, wskazaliśmy na kryteria wydzielenia go z budżetu czasu, do których zalicza się dobrowolność wczasowania i pracę zawodową, a niekiedy również bezinteresowność. Szczegółowo przy tym scharakteryzowana została zasada dobrowolności, która jest fundamentalną

⁵ Autoteliczny – będący celem samym w sobie albo usprawiedliwiającym się sam przez się, a nie przez okoliczności zewnętrzne.

zasadą autentycznych działań wypoczynkowych. Podkreślony został również fakt, iż zasada ta oznacza przyjęcie z własnej woli konkretnych zobowiązań i realizowanie ich zarówno wówczas, gdy sprawiają przyjemność bezpośrednio, są pożądane, jak i wtedy, gdy w ostatecznym rachunku, dając człowiekowi moralną satysfakcję, są kłopotliwe i uciążliwe. Nie mają przy tym znaczenia przyczyny sprawcze podjęcia dobrowolnej decyzji (osobiste pragnienie czy namowa otoczenia). Obecnie rozpatrzmy drugie kryterium wydzielenia czasu wolnego z budżetu czasu, jakim jest praca zawodowa.

Praca zawodowa, w zakresie podstawowego zatrudnienia będąca elementem czasu ogólnego, stanowi kryterium dość precyzyjnego podziału budżetu czasu na czas wolny i zajęty. Kryterium to stosują zarówno ekonomiści, jak i socjologowie, choć do granic podziału podchodzą odmiennie. Pierwsi do czasu pracy zaliczają tylko działania efektywne, tj. czas pracy produkcyjnej przy warsztacie pracy, wykonywanie czynności administracyjnych w urzędzie, usługowych w instytucjach użyteczności publicznej, handlu itp. Dla drugich natomiast donioślejszą podstawą podziału jest zmierzenie czasu spędzanego przez pracownika w murach zakładu pracy czy też przez studenta lub ucznia w szkole, przy realizowaniu tam wszystkich czynności związanych z pracą (nauką). Dla socjologów zatem będą się w tej sferze mieścić również nie tylko krótkie momenty odprężenia i czas na posiłek, ale także godziny postojów w pracy. Nie powinny być one zaliczane do czasu wolnego, choćby pracownik, czekając na dalszy przydział zajęć, np. czytał książkę, choćby jego rozmowy z kolegami zupełnie nie dotyczyły procesu produkcyjnego. Postoje te nie mają też nic wspólnego z integrowaniem się obu sfer życia jednostek i grup – penetracja zajęć wypoczynkowych w proces nowoczesnej pracy. To samo dotyczy tzw. okienek – przerw ponadplanowych w zajęciach uczelnianych studentów. Przedłużają one niekorzystnie pobyt młodzieży w uczelni, mieszczą się w sferze obowiązkowej budżetu czasu. Z wypowiedzi samych studentów wynika, że czas ten jest z reguły marnotrawiony.

W wielu zawodach ustalenie ostrej granicy podziału budżetu czasu ogólnego, tj. hołdowanie zasadzie **dychotomii⁶ pracy i wypoczynku**, może nastręczać określone trudności. Czas pracy nie zamyka się w wielu przypadkach w okresie pobytu w zakładzie produkcyjnym, biurze czy szkole. Wykorzystywany jest w terenie, bibliotece czy własnym mieszkaniu, gdzie np. urzędnik kończy opracowywanie planów, uczeń bądź nauczyciel przygotowują się do lekcji. Limit i struktura godzin pracy i czasu wolnego są tu w znacznie

⁶ Dychotomia [gr. *dichotomia*] – podział dwuczłonowy, dwudzielnosc.

większym stopniu uzależnione od cech osobowościowych jednostki. Jeszcze w większym stopniu swobodny charakter, zależność od uwarunkowań środowiskowych i osobowościowych cechują dodatkową pracę zarobkową. Ze zrozumiałych względów stanowi ona w budżecie czasu razem z zatrudnieniem podstawowym blok obowiązków zawodowych. Do czasu wolnego zaliczona być nie może, chociaż pewne formy i sposoby realizacji dość znacznie ją zbliżają do zajęć wypoczynkowych. Częściowo wypoczynkowy charakter mają w pewnych przypadkach dojazdy do pracy. Piesza droga od środka lokomocji do domu, przy umiarkowanej odległości (1–2 km) i na dogodnej, przyjemnej trasie może wyzwolić proces odpoczywania, szczególnie po pracy umysłowej. W polskich warunkach, przy niedogodnej sytuacji komunikacyjnej, model taki nieczęsto znajduje swój odpowiednik w praktyce. Dlatego, a również ze względu na przymusowy charakter owych dojazdów, powinno wyłączać się je z zajęć czasu wolnego.

Z powyższych przykładów wynika, że istnieje wiele czynności życiowych, które ze względów metodycznych lub indywidualnych poglądów badaczy zalicza się bądź do aktywności czasu pracy, bądź do zajęć czasu wolnego. Powszeczne bowiem uznawanie do początku lat osiemdziesiątych ubiegłego stulecia dychotomii pomiędzy pracą i wypoczynkiem uniemożliwiało wydzielenie czynności pośrednich. Przyznać należy przy tym, że dychotomia miała poważne zalety, ponieważ znakomicie upraszczała wszelkie pomiary i analizy w omawianej dziedzinie. Oto przykłady takich czynności.

Nie zalicza się do wypoczynkowej sfery budżetu czasu godzin poświęconych koniecznościom życiowym, związanym z zaspokojeniem elementarnych potrzeb organizmu. Takich jak sen nocny, zabiegi higieniczne, spożywanie posiłków, choćby przybierały one niejednokrotnie postać wypoczynku. Również obowiązki domowe wynikają zawsze z konieczności życiowych i czas poświęcany na ich wykonywanie trudno zaliczyć do czasu wolnego, choć nadawanie im cech po części wypoczynkowych może być pożyteczne. Także praca szkolna osób dorosłych, podejmujących trud nadrabiania braków w wykształceniu w placówkach oświatowych różnych poziomów, ma charakter dodatkowego zatrudnienia obowiązkowego i należy ją wyłączyć ze sfery zajęć czasu wolnego.

Bardziej skomplikowany problem stanowią samokształcenie i krótkotrwałe, niezbyt pracochłonne kursy, np. języka obcego czy usprawnienia zawodowego. Za umieszczeniem ich w obrębie czasu wolnego przemawia fakt, iż organizowane są w zależności od własnych zainteresowań i rozkładu dnia, lecz ludzie uczestniczący w tych formach podnoszenia kwalifikacji lokują je zazwyczaj w ramach zawodowych działań obowiązkowych.

Z powyższego wynika, że dychotomia rozpatrywanych dwóch sfer budżetu czasu kamufluje wzajemne związki wypoczynku z zespołem obowiązków instytucjonalnych i dlatego obecnie została uznana za przebrzmiałą. Sprzężenie zwrotne pomiędzy różnymi sferami życia jest faktem, separowanie zaś ich w świadomości ludzi, w sposobach wykorzystywania czasu, może tę współzależność tylko ograniczyć bądź poszczególne sfery zubożyć, powodując niekorzystne efekty wychowania i samowychowania. Tak więc zamiast segmentalistycznego ujęcia w analizie składników budżetu czasu nieodzowne jest ujęcie holistyczne⁷. W ujęciu tym można zbudować hierarchię prawidłowych związków czasu wolnego z obowiązkami i koniecznościami – pracą i wypoczynkiem.

Biorąc ponadto pod uwagę pomniejszone cechy dobrowolności niektórych zajęć wypoczynkowych z pogranicza obowiązków oraz zajęć społecznych, jak też wymierne korzyści, przede wszystkim finansowe, motywujące do podejmowania działań, które można uznać jako po części obowiązkowe, tworzy się odrębną kategorię **czasu na pół wolnego** i sytuuje ją w ramach czasu wolnego, nie zaś w ramach ogólnego budżetu czasu. Znajduje to odzwierciedlenie w kolejnej definicji czasu wolnego.

Rozwinięta definicja czasu wolnego

Czas wolny jest to ta część budżetu czasu, która nie jest zajęta przez pracę zarobkową normalną i dodatkową ani przez systematyczne kształcenie się uczelniane, ani przez zaspokajanie elementarnych potrzeb fizjologicznych (sen, posiłki, higiena), ani przez stałe obowiązki domowe (gotowanie, pranie, sprzątanie, opieka nad członkami rodziny niezdolnymi do samoobsługi) i może być spożytkowana bądź na swobodne wczasowanie, bądź na życie rodzinne, obowiązki społeczne i aktywność przynoszącą doraźne korzyści.

Konstrukcja tej definicji zawiera dwa elementy: ściśle sprecyzowany czas zajęty i czas pozostały, który może być poświęcony zajęciom wypoczynkowym (wczasowym) i półwypoczynkowym.

Z powyższych rozważań, a przede wszystkim z przytoczonej definicji wynika jasno, że sfera *czasu na pół wolnego* zawiera zarówno kategorie czynności

⁷ Holistyczne – całościowe, jako że całość nie jest prostą sumą części, lecz części we wzajemnym połączeniu tworzą nową jakość.

wczasowych, które przeobrażają się po części w zajęcia dochodowe, jak i te, które charakteryzuje równowaga lub nawet częściowa przewaga konieczności nad dobrowolnością, np. z zakresu doksztalcania się, z zakresu obowiązków społecznych oraz pogranicza obowiązków rodzinnych (domowych). Zajęcia te realizują funkcję wypoczynku lub pracy nad sobą i należą do wczasowych.

6. Badanie budżetu czasu

Sposoby badania budżetu czasu mogą być różnorodne. Często stosowane są w tym celu ankiety. Ankieter zwraca się do osoby badanej z listą czynności, dokonuje intuicyjnej pamięciowej syntezy odcinków czasu poświęcanego na ich wykonanie w określonym przedziale czasowym, np. ile godzin i minut dziennie zajmują jej przeciętnie poszczególne czynności. Mogą również sami ankietowani dokonywać kategoryzacji tych czynności, tj. układać ich listę czynności w ciągu np. dnia, korzystając jedynie z ogólnych wskazówek i pomocy ankietera. Zarówno ankieta skategoryzowana przez ankietera, jak i osobę badaną posiada słabe strony, do których należy zaliczyć: 1) poleganie na pamięci informatora, 2) odnotowywanie subiektywnego sądu o danym zjawisku, a nie faktycznego zjawiska, 3) poleganie na intuicyjnym obliczaniu przeciętnego czasu przeznaczanego na określoną kategorię budżetu dziennego, tygodniowego itd. Budżet czasu ustalony metodą takiej ankiety jest raczej odzwierciedleniem wyobrażeń danej osoby czy badanej grupy społecznej niż rzeczywistym budżetem.

Innym sposobem badania budżetu czasu jest autorejestracja czynności wykonywanych w ciągu określonego czasu, np. doby, kilku dni, tygodnia. Podobnie jak w ankietowaniu, tu również mogą być dwie odmiany kategoryzacji czynności umieszczanych w budżecie czasu. Może jej dokonywać prowadzący badanie i wręczać osobie badanej stosowny formularz do wypełniania w toku czynności lub też osoba badana swobodnie, lecz konsekwentnie i systematycznie zapisuje rodzaje i czas poświęcony danym czynnościom bezpośrednio po ich wykonaniu.

Opracowanie wyników badań polega na wyznaczeniu parametrów charakteryzujących jego wykorzystanie na poszczególne czynności będące składnikami budżetu czasu. W badaniach często określa się wykorzystanie budżetu dobowego. W tym celu przyjmuje się następujące parametry: 1) średni czas trwania czynności (dla jednej osoby biorącej udział w badaniu), 2) przeciętny czas wykonywania czynności (dla jednej osoby wykonującej daną czynność) i 3) odsetek osób wykonujących daną czynność (tabela 6).

Tabela 6

Parametry charakteryzujące wykorzystanie czasu

Parametry		
Średni czas trwania czynności	Przeciętny czas wykonywania czynności	Odsetek osób wykonujących czynność
$\bar{\bar{Y}}_a = \frac{\sum_{i=1}^n Y_{a,i}}{n}$	$\bar{Y}_a = \frac{\sum_{i=1}^n Y_{a,i}}{n_a}; n_a < n$	$n'_a = \frac{n_a}{n} \times 100\%$

Wyniki badań i obliczeń zestawiamy w tabeli, której uproszczony wzór – składniki głównego budżetu czasu nie są podzielone na grupy – zilustrowano w poniższej tabeli 7.

Tabela 7

Dobowy budżet czasu

Czynności	Czas wykonywania czynności przez i-tą osobę (Y _{a,i})										Parametry		
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	$\bar{\bar{Y}}_a$	\bar{Y}_a	n'_a
1 Zaspokojenie potrzeb fizjologicznych													
2 Praca zawodowa													
3 Przejazdy (dojazdy, dojeżdżania)													
4 Wykonywanie prac domowych													
5 Zajęcia poza domem													
6 Nauka (kształcenie i doksztalcanie)													
7 Czas wolny													

W tabelach 6 i 7 przyjęto oznaczenia:

$\bar{\bar{Y}}_a$ – średni czas trwania czynności „a” na jedną osobę biorącą udział w badaniach, w godzinach i minutach

\bar{Y}_a – przeciętny czas wykonywania czynności „a” na jedną osobę wykonującą tę czynność, w godzinach i minutach

$Y_{a,i}$ – czas wykonywania czynności „a” przez i-tą osobę

n – liczba osób biorących udział w badaniu

- n_a – liczba osób wykonujących czynność „a”
 n'_a – odsetek osób wykonujących czynność „a”

Uzyskane dane o wykorzystaniu czasu z badań dużych populacji ludności można grupować na różne sposoby, np. według płci, wieku, wielkości miejscowości zamieszkania, poziomu wykształcenia, aktywności zawodowej, stanu cywilnego, dzietności, grupy społeczno-zawodowej, grupy dochodowej, dnia tygodnia, wyposażenia w artykuły gospodarstwa domowego i inne trwałego użytku itp.